

K PROBLÉMU EVIDENCE A HODNOT U F. BRENTANA

VLASTIMIL HÁLA, Filosofický ústav ČAV, Praha

Franz Brentano byl jedním z těch myslitelů, kteří se snažili po zhroutilí velkých spekulativních systémů o restituci – jak se domnívali – racionálního vědeckého smyslu filosofie jejím postavením na nepochybný základ. Obecně označuje Brentano jako východisko tohoto svého úsilí metodologii přírodních věd ([1], 136-37), konkrétně pak má tímto základem být psychologie "z empirického stanoviska", jak zní titul stěžejního Brentanova díla [2]. Brentanovo přimknutí k přírodním vědám a psychologii není ovšem v jeho době ojedinělé a ani netvoří jedinou dimenzi specifiky Brentanova přístupu ([3], 138). Ponechám zde stranou otázku, nakolik byla tato deklarovaná zásada skutečně také Brentanem konkrétně realizována, a zaměřím se na obecně méně známou součást Brentanova filosofického odkazu, na oblast etickou, především na ty její základní aspekty, jež mají v Brentanově koncepci i v dalším filosofickém vývoji klíčový význam: problém evidence a hodnot. Zde totiž podle mého názoru vystupuje zvláště naléhavě nejen etická tematika v užším slova smyslu, jako je především problematika lidského mravního rozhodování a jednání, nýbrž také celá řada obecnějších filosofických otázek, např. vztah empirického a racionálního, názorného a emocionálního na straně jedné a konstruktivně pojmového, logického na druhé straně, jakož i reflexivního a předreflexivního a pod.

Brentanova etická koncepce je uložena především ve dvou titulech: *Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis* a *Grundlegung und Aufbau der Ethik* [4], [5], z nichž druhý byl pro svůj příliš rekonstruktivní charakter podroben v dalším brentanovském bádání kritice ([6], 2, 112). Na tomto místě ovšem ponechám otázku geneze a modifikací Brentanových názorů stranou a soustředím se jen na několik vybraných problémů.

Brentano budoval svou etickou koncepci v kritickém zahrocení jak proti morálnímu relativismu, tak proti spekulativní konstrukci, kterou nalézám u Kanta, s nímž se ostatně potýkal i v jiných směrech, např. v otázce syntetických soudů a priori. Brentano nepřijímá ani hypotetizované pojetí hodnotové sféry, ani koncepci transcendentální subjektivity, jejíž obecná struktura se v prakticko-morální oblasti ohlašuje jako "Sollen". Je to pojem *evidence* a s ním je spjatá charakteristika správnosti, co zajišťuje také základům etiky objektivně, resp. intersubjektivně platnou závaznost. Tento Brentanův přístup je podle mého názoru dobře vystižen – v návaznosti na O. Krause – známou brentanovskou interpretkou L. L. Mac Alister, podle níž Brentanovo pojetí není ani heteronomní, ani autonomní, nýbrž "ortonomní" ([6], 72-73). Adekvátní bázi tohoto pojetí je Brentanova interpretace psychických fenoménů.

Opíraje se o členění Descartovo, rozeznává Brentano tři základní třídy psychických fenoménů, t.j. fenoménů, pro něž je příznačný intencionální charakter: představy (*ideae*, *Vorstellungen*), soudy (*judicia*, *Urteile*) a "hnutí myslí" (*voluntas sive affectus*, *Gemütsbewegungen*) ([4], 15-16). Příznačně specifické na tomto členění je shrnutí emocionálních a volních fenoménů – aktů – do jedné základní třídy. Proto je také můžeme označovat jako "emocionálně-volní fenomény". Podle Brentana není rozdíl mezi emocionální a volní stránkou kvalitativní, nýbrž jde spíše o otázku stádií téhož intencionálního aktu (zde je možno jen upozornit na to, že toto Brentanovo nezvyklé hledisko vyvolalo v jeho vlastní škole diskuse – *Meinong*, *Ehrenfels*) (viz např. [7], 179). Druhá a třetí třída emocionálně-volních fenoménů mají ovšem

k sobě navzájem blíže než k třídě první: tím, co je spojuje, je nejen tematizace objektu intencionálního aktu jako u představ, ale i zaujetí pozice vůči němu ([8], 2).

Tento společný charakter soudů a "hnutí myslí", logiky a etiky má však dalekosáhlejší důsledek: vystupuje zde totiž vztah *analogie*, a to tak, že emocionálně-volní akty jsou svým způsobem něčím analogickým aktům souzení. Neznamená to snad, že by ztrácely svou svébytnost – naopak: jsou původní a jako takové jsou i "percipovány" ([4], 77). Ze své povahy ovšem nejsou pečetí *hodnotícího postoje*. A právě zde vystává otázka po důvodu tohoto jejich charakteru – tedy po vztahu analogie mezi nimi a hodnotícími akty v oblasti logiky. "Láska" a "nenávisť", jež tyto akty vyznačuje jako jejich obecná obsahová charakteristika a vytváří jejich specifiku, je Brentanem uvedena v souvislost se "správností" a "nesprávností" logických soudů ([4], 21, 49, 60, 76-77).

Tím se dostáváme do centra jednoho z největších problémů Brentanovy koncepce. Jádrem analogického vztahu mezi oběma třídami psychických fenoménů je jeden z nekontroverznějších filosofických problémů vůbec, totiž *evidence*. Brentano rozeznává dvojí druh evidence v silném smyslu, tedy evidence bezprostřední: evidenci mohli bychom říci *analytickou*, jež plyne bezprostředně z pojmů, a evidenci ve smyslu *vnitřního vnímání*, kde vnímající je ve stavu bezprostřední identity se sebou ([9], 157). Je to právě evidence emocionálně-volních aktů, přesněji analogon evidence, neboť evidence je původně charakteristika logických soudů, jež dovoluje hodnotící pozice jednajícího člověka, projevující se v lásce a nenávisti, podrobit kritériím "správnosti" a "nesprávnosti". Vzhledem k tomu, že Brentano v oblasti svých etických úvah neaplikuje důsledně svou teorii dvojí evidence a zejména neuchopuje jejich vzájemný vztah vzhledem k jednotlivým aspektům mravně relevantního jednání, je třeba pokusit se o jeho rekonstrukci.

Podle mého názoru je nejpravděpodobnější, že oba druhy "evidence" postihují jinou vrstvu etické tematiky: zatímco evidence vnitřního vnímání se týká nepochybně *danosti* emocionálně-volních aktů, evidence pojmová teprv proniká svébytnost emocionálně-volní aktivity *adekvátními* racionálně hodnotícími charakteristikami: proto "správnost" a "nesprávnost" našich "hnutí myslí" není něčím slepým, nýbrž obecně sdělitelným a sdíleným. Brentano ovšem – a v tom vidím slabinu jeho koncepce – neuvádí svou teorii dvojí evidence, s níž implicitně pracuje, ve vzájemný vztah, neříká, jakým způsobem navazuje evidence racionální na evidenci emocionální, a zejména, co je předpokladem této souhry v morálně relevantním jednání. A tak např. při koncipování nejvyšší mravní zásady hraje roli *již jen* evidence vyvěrající z pojmů. Brentano přitom mimoděk odhaluje velký problém emocionálního založení etiky jako takového – má-li být totiž emocionalita něčím zakládajícím intersubjektivní platnost smyslu morality, vždy do její interpretace pronikají racionální určení – transparentně to ukazuje Hartmannova etická koncepce.

Uvedená problematičnost jedné z podstatných stránek Brentanovy etické koncepce, vztah emocionální a analytické evidence, nám otevírá zároveň výhled do hlubší vrstvy ne zcela zvládnutého pojetí vztahu empirického a racionálního vůbec. Brentano totiž není "dosti" empirikem, ani důsledně racionalistou – z empirické roviny (viz koncepce neúplné indukce) v jistém momentu bez náležitého zdůvodnění "přeskakuje" do roviny pojmové. To bylo konstatováno ([10], 194)¹ pro jeho filosofii vůbec a já se domnívám, že v jeho koncepci etické se to projevuje zvláště výrazně. V rámci fenomenologicky orientované filosofie to byla Husserlova myšlenka "zřízení podstat", jež umožnila nově pojmut vztah názorného a pojmového bez tradičních konstrukcí. Schelerův a Hartmannův pokus pak obdobný přístup vnesl do oblasti etiky, kde se jedná o obecně racionálně sdělitelný význam emocionálního.

¹ S de Boerem polemizuje Beatriz Urdaneta Hernándezová ve své disertační práci [11].

Když jsme se už zmínili o nejslavnějším Brentanovu žáku E. Husserlovi, je třeba zde uvést, že pojal zřetelněji a jednoznačněji i sám vztah teoreticko-logického (resp., jak říká, "doxického") a etického. Eticky relevantní akty, jež i u něho mají emocionální ráz, jsou pojaty výslovně jako "fundované" – a to právě akty teoretického charakteru (viz [12], 66, 75-76). To ovšem umožňuje i interpretaci onoho zvláštního rysu "hnutí mysli", totiž jejich racionálně, "teoreticky" uchopitelné povahy. Husserlova cesta není samozřejmě jediná; z oblasti hodnotové orientované a fenomenologicky ovlivněné etiky bych uvedl koncepci primárního a sekundárního hodnotového vědomí N. Hartmanna.

Celkově lze říci k této dimenzi Brentanových etických úvah, že postavení "evidence" (resp. quasi-evidence) do základů etické koncepce jako něčeho samo-zřejmého a dále neanalyzovatelného zároveň dává Brentanovu nárysu základů etiky rys jakési "imanence": to, co je "správné" či "nesprávné", zde v poslední instanci spočívá na subjektivním – intersubjektivně platném – prožitku toho, kdo se nachází v morálně relevantní situaci. Chybí zde kritérium nezávislé na logickém kritériu "správnosti" a jak správně poznamenává L. L. Mac Alister, i kritérium pro rozlišení vskutku evidentních morálních soudů v silném smyslu a soudů "slepých" ([6], 66, 95-96). Aby Brentano prolomil onen "kruh imanence", který jeho úvahy věnované této problematice opisují, bylo by po mém soudu třeba, aby své implicitě vyjádřené postřehy o hodnotové relevanci uvedl v explicitní souvislost s problémy sumace a preference a aby otázku toho, co lze označit termínem "evidence", postavil v tomto světle. Zdá se mi ovšem, že Brentanovy úvahy o různých stránkách etické problematiky probíhají někdy jaksi "autonomně", po nezávislých liniích. Tímto obecným postřehem se dostáváme zároveň k druhému základnímu problémovému okruhu této úvahy, který ovšem s otázkami evidence, jak jsme viděli, organicky souvisí, k hodnotové dimenzi emocionálně-volních fenoménů, k problematice – mohli bychom říci – "hodnotových korelátů" morálně relevantních aktů.

Otázku toho, co lze nazvat "hodnotovým korelátem", není ovšem snadné interpretovat, neboť problém hodnot jako svébytné tematiky je u Brentana dosti zatlačen do pozadí a vystupuje v jeho úvahách spíše implicitě. Brentano nechápe hodnoty ve smyslu aprioristicky hypostazovaného vodítka, orientujícího hodnotící akty člověka, jako je tomu v "hodnotové etice", ale v zásadě i u Husserla, nýbrž metodologicky právě opačně: jako produkty intencionální aktivity "lásky" a "nenávisť" (k tomu viz též [13]). Brentano se tedy snaží setrvat ve své "empiricko-psychologické" výchozí pozici. Také o "korelativitě" je možno hovořit jenom s vědomím tohoto kontextu. Hodnoty jsou pak něčím na způsob "usazenin" emocionálně-volní aktivity, jež by nadto podléhaly nominalistickému úsudku pozdního Brentana o "řečových fikcích" ([13], 17) jako abstraktních hypostazích. Mimochodem, z této pozice odmítá Brentano i Bolzanovu hypostazi sféry "o sobě" (viz [14]), ač jinak bez výslovných odkazů vykazuje jeho etická koncepce některé rysy blízké koncepci Bolzanově.

Hodnoty zaujímají de facto v Brentanově nárysu etické teorie organické místo. Příznačné přitom je, že jsou uvažovány v rámci hodnotovým vztahů a takto bez výslovné tematizace předpokládány. V návaznosti na Benthamu jsou sestaveny v jakousi tabulku, ale jejich vzájemné vztahy a zvláště vztah k hodnototvorné činnosti aktů "lásky" a "nenávisť" je pouze načrtnut. A přece je to právě hodnotová vrstva Brentanovy etické koncepce, v níž je především vyjádřena svébytnost emocionálně-volních fenoménů a která zároveň klade i hranice analogizaci etiky a logiky.

Základní etická hodnota vyjádřená pojmem *dobra* je totiž podle Brentana percipována přímo uvnitř emocionálně-volních fenoménů a vyjadřuje tak jejich původní a nezastupitelný charakter (k tomu viz též [15], 160-175). Ten ovšem vyžaduje specifickou interpretaci, jež musí uchopit svébytnost těchto fenoménů včetně těch stránek, jež v logické sféře nemají analogon.

Interpretací hodnotových korelátů eticky relevantních intencionálních aktů dospívá Brentano k dvěma základním kategoriím své etické koncepce: *principu sumace a vztahu preference*, jež jsou uvažovány v organické souvislosti ([4], 27-28; srovnej též [5], 212 a n.). Princip

sumace je možno chápat jako teoreticky konstruovaný model možností realizace hodnototvorných aktivit člověka a takto jako model možností mravně relevantního jednání. Má platnost nejobecnějšího kritéria orientujícího předběžný výběr konkrétních jednání realizujících pozitivní mravní hodnoty. Z kvantitativního hlediska vyrůstá zároveň kvalitativní dimenze: nejvyšší hodnota je zde pojata jako co nejuplněnější soujem pozitivních hodnot a je reprezentována "kolektivním celkem", vnitřně strukturovaným, jehož příklady jsou "svět" nebo "vlast". Podporou "blaha" těchto "celků" je v co nejvyšší míře realizován obsah ideální kategorie nejvyššího praktického dobra ([5], 222 a n.; [4], 22). Nejobsáhlejším ideálně myšleným "celkem" je pak podle Brentana veškerý "živý svět" ("Lebewelt") rozprostřený do neohraničené budoucnosti ([5], 222). V tomto kontextu je třeba interpretovat i Brentanovo vyjádření nejvyšší mravní zásady: "Při své volbě se nikdy nerozhoduj pro něco méně dobrého v rámci toho, co je dosažitelné" ([5], 307).

Korelativní stránku této tematiky představuje již uvedený preferenční vztah (Vorziehen, Bevorzugung), jímž Brentano zachycuje *výběrově hodnotící* stránku lidského rozhodování a jím podmíněného jednání. Preferenční, resp. výběrově preferenční vztah je pro oblast etiky mimořádně závažný proto, že má místo pouze uvnitř "hnutí mysli" a *v logické sféře nemá pendant*. Soud nemůže být "více" či "méně" správný, evidentní, avšak v mravně relevantním jednání jsme neustále nuceni vybírat si nejen mezi dobrým a špatným, resp. zavrženímhodným, nýbrž také mezi dobrým a "lepší", ale také špatným a špatným s příměsí dobrého a pod. – hodnotová určení zde vystupují v různých strukturacích a souvislostech. Také již zmíněná nejvyšší mravní zásada nepostihuje pouze "objektivně-hodnotovou" stránku problému morálně relevantního jednání, nýbrž také stránku výběrově preferenční.

Sumační princip a vztah preference, jejich vnitřní souvztah a kladení celého problému v kontextu Brentanovy snahy o maximální přiblížení etiky logice přinášející interpretum, jak zde mohu jen upozornit, vážné problémy. V odborné literatuře nepanuje jednoznačný názor na tuto stránku Brentanovy etické koncepce. Někteří autoři (nejostřeji Hartlich ([16], 24-25)) spatřují jádro Brentanovy koncepce v kvantitativní dimenzi vyjádřené v sumačním principu a kritizují Brentana za podcenění svébytnosti etické tematiky, jiní naopak – jako Chisholm – ([17], 19 a n.) akcentují spíše preferenční aspekt Brentanovy teorie, který kvalifikují jako vlastní novum charakterizující etickou oblast. Spojnici sumace a preference pak Chisholm spatřuje v koncepci "širše celku"; morálně relevantní jednání je tím adekvátnější, nejen čím více pozitivních hodnot je v něm realizováno, ale také čím širší celek souvislostí je v něm brán na zřetel (také problém teodiceje je kladen v tomto kontextu).

Rovněž jen stručně zde mohu poznamenat, že Brentanovu koncepci sumace a preference přejal v základních rysech také Husserl ([12], 62 a n., 90 a n.),² který se pokusil o ještě podrobnější a logicky systematictější formulaci všech v úvahu přicházejících případů normativně pojatých základů etiky, a takto i o naplnění myšlenky o analogii logického a etického, kterou s Brentanem sdílel.

Husserl se rovněž jako Brentano zaměřil více na obecně "formální" stránku etické tematiky, ale na rozdíl od něj vypracoval i apriorní teorii hodnoty jako něčeho, co hraje i při kvalifikaci eticky relevantních fenoménů klíčovou roli [12]. Právě systematická a explicitní tematizace problému etických hodnot v Brentanově koncepci filosofických základů etiky chybí. Mnohem větší důraz je kladen na "evidenci" a s ní související pojmy "správnosti" a "nesprávnosti", tedy spíše na "aktovou" subjektivní stránku než na analýzu pólu hodnotového korelátu. Jeho hypostaze mimo tento subjektivní, byť zároveň intersubjektivně platný kontext by sa vymykala Brentanovu základnímu, zvláště v pozdní periodě se zesilujícímu přesvědčení.

² Husserl nadto pracuje i s pojmem "produkce hodnot" ("Wertproduktion").

"Empirickou" základnu deskriptivní psychologie učinil Brentano východiskem svého, jak se domníval, vědecky nepochybného založení etiky. Sem také zasadil původní perceptivní evidenci emocionálně-volních fenoménů. V principu sumace vytvořil logický, "teoretický" model možností morálně relevantního jednání. Formulací preferenčního vztahu se pak Brentano výslovně vrátil k subjektivnímu východisku všech eticky relevantních otázek. "Evidence", která je na této úrovni získána, je již evidenci pojmovou, nemyšlitelnou bez reflexe právě oné formalizace hodnotové tematiky, vyjádřené v principu sumace a vztahu preference. Obě základní témata, jimž je věnována tato studie, se takto tedy setkávají.

Domnívám se, že celková Brentanova pozice uchránila jeho etickou koncepci nebezpečí přílišné hypostaze, až "petrifikace" hodnot, do níž má "hodnotová etika" tendenci sklouznout (jako u N. Hartmanna), zároveň však dává Brentanově nárysu základů etiky onen rys imanence, o němž byla již řeč, z jejíž kruhu se Brentanovy úvahy – jak se mi zdá – nemohou vymanit. Myslím, že ani při akcentování kvalitativní různorodosti hodnotové sféry by hodnoty nemusely nutně ztratit svůj subjektivně vztahový charakter. V každém případě považuji opomenutí této stránky etické problematiky spolu s neujasněným podáním vztahu emocionálního a racionální evidence za nezávažnější nedostatek Brentanovy etické koncepce.³ I tak ovšem představuje svou podnětností a otevřeností dalším možnostem dopracování Brentanův nárys základů etiky – domnívám se, že především svým zaměřením na otázky preference a výběru indukující i problematiku hodnotových konfliktů – závažný vklad do dějin filosofického uchopování problémů lidského rozhodování a jednání.

Brentanův impuls dalšímu filosofickému vývoji se všeobecně pokládá za velmi silný, a to jak přímý, tak nepřímý. Na závěr mohu jen nejstručněji nastínit některé vybrané směry. Brentanův důraz na empirii a emocionalitu a jeho celkově nemetafyzické hledisko rozvíjel radikalizujícím způsobem Ch. von Ehrenfels [7], učitelky spjatý též s pražskou německou univerzitou. Lidsky relativní charakter hodnot akcentuje až do té míry, že mu Brentano vyznívá jako zastánce absolutního pojetí hodnoty. Další směr rozpracování brantanovské etické tematiky (nejen) představuje A. Meinong [19] svou teorií předmětů a předmětnosti. Svým pojetím předmětu jako určitého rámce smyslu a zavedením kategorií "dignitativa" a "desiderativa" přibližuje hledisko brantanovské školy B. Bolzanovi, akcentujícímu sféru představ, vět a pravd "o sobě". Ostatně, Brentano přes výslovné odmítnutí Bolzanových hypostazí je tomtoto autoru blízký zaměřením na "blaho celku", důrazem na účinek i určitým utilitarismem. Souvislost Husserlových názorů s Brentanovou etickou koncepcí je velmi silná a byla připomínána průběžně.

Pojetí emocionality jako původního a svěbytného faktoru konstituujícího specifiku etické oblasti pak v systematické podobě rozvíjeli M. Scheler a N. Hartmann ([20], [21]). Při vši propracovanosti a větší diferencovanosti pojetí však i oni narazili na klíčový problém vztahu racionálního a emocionálního, intervence racionálních prvků v emocionálním a pod., které podle mého názoru tvoří významný a ne zcela zvládnutý problém i Brentanovy teorie – a mimo chodem, nepřestává být problémem doposud.

Brentanovských souvislostí bychom samozřejmě mohli nalézt mnohem více; z českého pohledu je F. Brentano zajímavý také jako učitel T. G. Masaryka, který sice nevytvořil systematickou etickou teorii, ale jehož vědecké i politické úsilí bylo proniknuto neobvykle silně citěným mravním ohledem, nikoli bez výrazného působení Brentanovy inspirativní pedagogické osobnosti.

Současná doba klade morální reflexi samozřejmě celou řadu problémů, Brentanově době neznámých, souvisejících v neposlední řadě s mnohokulturní povahou dnešního světa. Prob-

³ K tomuto problému viz ([18], 150, 165).

lémy evidence, sumačního principu a pod. asi sotva cítí jako zvlášť aktuální. Přesto se domnívám, že např. Brentanův důraz na význam výběru a preferencí v morálně relevantních situacích a zejména na to, že pozitivní a negativní hodnotové možnosti jednání nejsou často dány jednoduše jako polární určení, nýbrž vystupují ve složitých strukturacích a nesnadno dešifrovatelných vztazích, je aktuální právě dnes, ve "střízlivých obtížnostech" – abych zůstal na domácí půdě – pluralitně se strukturující společnosti.

LITERATURA

- [1] BRENTANO, F.: Über die Zukunft der Philosophie. Leipzig 1929.
- [2] BRENTANO, F.: Psychologie vom empirischen Standpunkt I - III. Hamburg 1955.
- [3] WERLE, J. M.: Fr. Brentano und die Zukunft der Philosophie. In: Studien zur Wissenschaftsgeschichte und Wissenschaftssystematik im 19. Jahrhundert. Amsterdam 1989.
- [4] BRENTANO, F.: Vom Ursprung sittlicher Erkenntnis. Vyd. O. Kraus, Leipzig 1921.
- [5] BRENTANO, F.: Grundlegung und Aufbau der Ethik. Vyd. F. Mayer-Hillebrand, Bern 1952.
- [6] MAC ALISTER, L. L.: The Development of Franz Brentano's Ethics. Amsterdam 1982.
- [7] EHRENFELS, CH. von: Werttheorie. Philosophische Schriften. Sv. I., vyd. R. Fabian, Mnichov-Vídeň 1982.
- [8] MORSCHER, E.: Brentano and his Place in Austrian Philosophy. In: Die Philosophie F. Brentanos. Beiträge zur Brentano – Konferenz, Graz 4.-8. September 1977.
- [9] BRENTANO, F.: Die Lehre vom richtigen Urteil. Bern 1956.
- [10] BOER, T. de.: Die deskriptive Methode F. Brentanos. Ihre zwei Funktionen und ihre Bedeutung für die Phänomenologie. In: Akten des XIV. Internationalen Kongresses für Philosophie. Wien 2.-9. September 1968, II., Vídeň 1968.
- [11] HERNÁNDEZ, B. U.: Das Wesen der psychischen Phänomene und ihre Verbundenheit in einer realen Einheit bei F. Brentano. Vídeň 1972.
- [12] ROTH, A.: Edmund Husserls ethische Untersuchungen. Dargestellt anhand seiner Vorlesungsmanuskripte. Phaenomenologica 7, Den Haag 1960.
- [13] KAMPITS, P.: Zwischen Schein und Wirklichkeit. Eine kleine Geschichte der österreichischen Philosophie. Vídeň 1984.
- [14] BERGMANN, S. H.: Bolzano und Brentano. Sonderabdruck aus Archiv für Geschichte der Philosophie. Sv. 48, sešit 3, Berlín 1966.
- [15] CHISHOLM, R. M.: Brentano's Theory of Correct and Incorrect Emotion. In: The Philosophy of Franz Brentano. Vyd. L. L. Mac Alister, Londýn 1976.
- [16] HARTLICH, CH.: Die ethischen Theorien F. Brentanos und N. Hartmanns in ihrem Verhältnis zu Aristoteles. Würzburg-Aumühle 1939.
- [17] CHISHOLM, R. M.: Brentano and intrinsic value. Londýn 1986.
- [18] RUTTE, H.: Bemerkungen zu Brentanos antinaturalistischer Grundlegung der Ethik. In: Die Philosophie F. Brentanos. Beiträge zur Brentano – Konferenz, Graz 4.-8. September 1977.
- [19] MEINONG, A.: Gesamtausgabe. Vyd. R. Haller, R. Kindinger, R. M. Chisholm. Sv. III, Graz 1968.
- [20] SCHELER, M.: Der Formalismus in der Ethik und die materielle Wertethik. Neuer Versuch der Grundlegung eines ethischen Personalismus. In: Gesammelte Werke. Vyd. M. Scheler, Bern 1966.
- [21] HARTMANN, N.: Ethik. Berlín 1962.